

Anne-Marie Landtblom Helgonet och filosofen

1. AXEL HÄGERSTRÖM

Östergötlands mylla har härbärgerat fler internationellt kända gestalter än heliga Birgitta. En av dem flyttade 1880 som elvaårig pojke till Örberga utanför Vadstena. Hans far hade blivit utnämnd till kyrkoherde i Örberga och Nässja pastorat. Pojken hette Axel Hägerström och det var meningen att han skulle följa i pappas fotspår. Men i stället skulle denne pojke bli Sveriges hittills ende internationellt ryktbare filosof med värdenihilism och antireligiositet som första förtecken. En mil och 500 år ifrån den heliga Birgitta i Vadstena...

Axels trygga barndom nära Vättern präglades av en "djup, högkyrklig religiositet", men där fanns en motsättning som oroade. Modern förmedlade en barnatro, som besjälades av förtröstan på Guds nåd. Men faderns straffpredikningar lärde honom också känna den stränge Guden, som bestraffar syndarna med evig fördömelse. "Hotet om att brinna i evighet blev något påtagligt", berättar hans dotter Margit Waller, i sin biografi om fadern: "En dag, då han satt framför den öppna brasan i Örberga prästgård, stack han in handen i lågorna för att få en förnimmelse av de kval, som måhända väntade honom en gång. Modern, som skötte gossens svårt brända hand, sökte också stilla hans hjärtas oro. Att helt betvinga ångestkänslan lyckades dock ej ens för modern. Den fanns kvar – mer eller mindre medvetet – under hela hans uppväxttid. När han efter flyttningen till Örberga som skolpojke under ferierna besökte gudstjänsterna i församlingens kyrka, brukade hans blickar oemotståndligt dragas till en medeltida skräckmålning ovanför predikstolen. Denna målning, som överkalkades vid kyrkans restaurering 1884, visade hur de fåvitska jungfrurna på domens dag av djävulen drevs ned i underjorden."¹

Axel blev gymnasist och pendlade med den lilla passagerarbåten "Per Brahe" från Hästholmen till läroverket i Jönköping. År 1886, efter gymnasiet, skrev han planenligt in sig vid Uppsala universitet men hade pro-

¹ M. Waller, *Axel Hägerström, människan som få kände*. Stockholm: Natur och Kultur 1961, s. 7-33.

blem med teologin – han ogillade från början ”de ovetenskapliga inslagen”. Han valde snabbt i stället filosofi och kom att vända sig mot all skrock, vidskepelse och metafysik, till slut mot religionen i sig själv. Han utgick från Kants moralfilosofi men kom senare att utveckla en egen linje och ville avslöja vad som döljer sig ”bakom” moralen. Han pekade ut bräckligheten i våra föreställningar om att vi ”vet” vad som är gott och ont. Det finns inget objektivt gott eller objektivt ont. Denna idé kallades ”värdenihilismen” och blev en omstridd inriktning och ett debattämne i dåtidens press och kulturdebatt.

Hägerström och den så kallade Uppsalaskolan kritiserades aggressivt av John Landquist och mer professionellt av professorn i filosofi Hans Larsson. Hägerström vidhöll att det goda och det onda inte är absoluta begrepp. Han skissade följden av sin idé: Inser vi detta så kan processandet om vem som har rätt eller fel upphöra – detta kan i sig skapa förutsättningar för en bättre värld. Men Hägerströms värdenihilism blev utpekad som omoralisk och samhällsfarlig. I själva verket var han nog en humanist, men utanför religionens rāmärken.^{2,3}

Filosofen kände förstås till Heliga Birgitta. Och 1910 lät han henne träda fram i sitt berömda verk ”Botanisten och filosofen”. Hägerström använder Heliga Birgittas uppenbarelser som ett exempel: Han vill belysa att intensiteten i en sinnesupplevelse inte innebär att den är ”sann”. För honom var det tydligen självklart att Birgittas uppenbarelser inte kunde vara ”sanna”:

Om den empiriske vetenskapen har en alltigenom subjektiv bas, synes ingenting annat vara dess stödjepunkt än styrkan af vissa intryck – de intryck varseblifningen, erinringen och kausalpostulatet göra på empirikern. Nu hade den heliga Birgitta allehanda intryck af den yttersta intensitet, den supranaturalistiske svärnaren har än idag upplevelser, i hvilka han på det mest kännbara sätt tror sig erfara öfvernaturliga verkligheter. När nu supranaturalisten och den skeptiske vetenskapsmannen stå ansikte mot ansikte, hvad skall afgöra på hvems sida sanningen ligger? [...] Vetenskapen kan återföra dessa visioners innehållsmomenter på naturligt erfarna företeelser, som kommit att på egendomligt sätt konstrueras genom de sjukliga tillstånden. Å, svarade hans antagonist (botanisten), du pratar i vädret. Jag har på ett mycket kännbarare sätt haft intryck af det öfvernaturliga, än du af tillvaron af ett natursammanhang.⁴

² G. Fredriksson, *Tjugo filosofer*. Stockholm: Norstedts 1995, s. 200–210.

³ B. Peterson, *Axel Hägerströms värdeteori*. Doktorsavhandling, Uppsala humanistiska fakultet 1973, s. 9–12.

⁴ A. Hägerström, *Botanisten och filosofen. Om kunskapsfilosofins nödvändighet*. Stockholm: Bonniers 1910, s. 35–36.

Hägerström visar också hur naturvetaren är beroende av filosofin för att skapa en ”totalvy” och att filosofen förtvinar utan kontakt med den verkliga världen. Summan av det hela blir en form av kompromiss. Filosofi och naturvetenskap behöver varandra. ”Kunskapen står midt framför oss. Och dock synes det som om den måste vara omöjlig.”

Tryckåret var 1910. Hägerström avled 1939. Diskussionen fortsätter – året är 2005.

2. NEUROFORSKNING OM ANDLIGA UPPELVELSER

Status år 2005 är att ett flertal forskare intresserar sig för ”Gud i hjärnan”. Ett internationellt forskarnätverk har utvecklats för studium av den extraordinära upplevelsen där den tyske professorn Dieter Vaitl och medarbetare bland annat utvecklat tekniker för att undersöka fysiologiska reaktioner, hjärtfrekvens och elektroencefalogram (EEG) vid tranceinduktion, det vill säga medvetandetillstånd som kan framkallas till exempel vid shamanism.⁵ För att komma i trance har människor använt sig av rytmiska stimuli, avseende ljud och kroppsläge. Hur når man därifrån till religiös extas?

Dagens hjärnforskare närmar sig den religiösa upplevelsen från flera olika håll. Och de har fått resultat som delvis överensstämmer, men inte helt. Vissa, som Persinger⁶ finner att den gamla hjärnan med limbiska systemet spelar en roll. Här koncentreras bland annat primitiva funktioner som hunger, törst, sex och sömn. Religiositet och tinningloben har förknippats med varandra sedan länge, främst genom att människor med epilepsi i tinningloben ibland framträtt som hyperreligiösa. Även Fardes studier⁷ om serotoninreceptorer fokuserar i viss mån det limbiska systemet. Här demonstreras ett lägre antal serotoninreceptorer (typ 5-HT1a) hos andligt och religiöst orienterade individer, men ett högre antal hos materiellt orienterade. Störst samband finner forskarna således för limbiska systemet, där det finns flest serotoninreceptorer.

De senaste studierna med så kallade imagingtekniker (varianter av avbildningar av hjärnan eller dess funktion) har givit en annan typ av

⁵ G. Sammer, U. A. Ott och D. Vaitl, Effects of rhythmic tilting II: EEG. Abstract. *Journal of Psychophysiology* 2001;15 (2):147.

⁶ C.M. Cook och M. Persinger, Experimental induction of the ”sensed presence” in normal subjects and an exceptional subject, *Perceptual and Motor Skills* 1997; 85:683.

⁷ J. Borg, B. Andrée, H. Söderström och L. Farde, The serotonine system and spiritual acceptance. *American J. Psych*, 2003; 160 (11): 1965–69.

resultat som inbördes tycks stödja varandra. Azari⁸ och Newburg⁹ har oberoende av varandra visat att religiösa upplevelser ger ökad aktivitet i de delar av hjärnan som sitter i hjässloben, i områden som kännetecknar kognitiva funktioner, förstånd, resonerande och intelligent tänkande. Undersökningarna har utförts på kristna (Azari) respektive kristna och buddhister (Newburg).

Trots intrycket av att den religiösa upplevelsen är omedelbar och känslomässig, så antyder alltså vissa forskningsfynd att religiösa upplevelser snarare kan vara förknippade med nyare delar av den mänskliga hjärnan (neocortex), och att upplevelsen kan vara baserad på kognitiva funktioner. Dessutom visar det sig att hjässloberna ”stängs av” från övriga delar av hjärnan, vi släcker kommunikationen, och kanske är detta bakgrunden till upplevelser av frihet, viktlöshet och eufori under meditation.

3. FINNS GUD?

Hur kan vi veta att en uppenbarelse härrör från en gudom? Det kan vi nog inte.

Hägerström och de flesta av oss tycker att intensiteten i en upplevelse knappast innebär att den är sann. Ytterst handlar det om att ta personlig ställning. Lärda filosofer grupperar sig på olika sidor – för eller mot en gud.

Neuroforskare har närmat sig det neurala underlaget för den religiösa upplevelsen. Vad innebär detta? Har vi hittat Gud i hjärnan eller är det Hans telefon vi upptäckt, språkröret för kommunikation med oss?

Det kan verka hotande, att religiösa upplevelser syns i neurologiska strukturer. Ska vi tolka det som att Gud är en fysiologisk funktion, på samma nivå som hunger, törst, sömnbehov och språk? Eller är det bara aktiviteten i Gudstelefonen som syns, när människor i religiös meditation eller bön får sina hjärnor kartlagda avseende kemi och blodflöde.

Varför måste man gräva i detta? ”Kan ni inte lämna folks andlighet i fred? Varför måste man ha förklaringar till det oförklarliga?” Det blev jag frågad i en intervju i radion, då jag redogjorde för undersökningen av heliga Birgittas möjliga epilepsi. Denna något hätska reaktion visade mig tydligt, att till och med den vetenskapliga frågan väcker känslor inom detta område. Är det ett förbjudet område?

⁸ N.P. Azari, J. Nickel, G. Wunderlich, et al, Neural correlates of religious experience, *European Journal of Neuroscience* 2001; 13: s. 1649-1652.

⁹ A. Newburg, E. d'Aquili och V. Rause, *Why God won't go away*. New York: Ballantine Books 2001.

Frågor ställs därför att människan till naturen är nyfiken. Frågor kan vara uttalade eller outtalade. Men vid närmare eftertanke inser nog de flesta att det inte behöver vara så hotfullt, detta att religiositeten tycks ha ett biologiskt korrelerat? Det kan uttolkas på många olika sätt...

Hägerström och Heliga Birgitta, bara en mil från varandra i Östgötamyllan, men kanske ändå varandras absoluta motpoler, åtminstone vad gäller tron. Egentligen stred bägge två för ärlighet och en kritisk hållning. Skenhelighet och skyggslapps beteende, skrock och självuppfyllelse var lika förhatligt för bägge. Birgitta jagade påven, Hägerström jagades av ett kristet etablisseman. Lille Axel skrämdes av straffdomen och vände sig från Kristus. Lilla Birgitta skrämdes av Kristi plågor och bar det med sig hela livet, som ett frivilligt lidande.

4. TRO OCH TÄNKANDE

Bör en troende intressera sig för detta? Går det att förena barnatro med biologiskt intresse?

En av neuroforskarna i detta sammanhang, Nina Azari, varnar för grova tolkningar av de vetenskapliga fynden:

Man får inte se forskningsresultaten om religiöst beteende på ett reduktionistiskt sätt. Religion kan aldrig förminska till det aktiverade neurologiska nätverket.

Aktiveringen vid religiös aktivitet verkar beröra tänkande och kommunikation, det har att göra med mellanmännsliga relationer och i förlängningen med en religiös kulturell bakgrund, där vi förankrar en religiositet. Det finns mysterier även idag – den religiösa insikten är oförklarlig, och den blir inte mer förståelig genom våra forskningsresultat. De visar bara att det föreligger en intelligent aktivitet som är inställd på kommunikation. De primitiva hjärnstrukturerna däremot aktiveras inte alls.

Är det dags för helgonet och filosofen att ta varandra i hand? Är tiden kommen för kritisk granskning av fundamentalistiska religiösa ”sanningar”, nu när mänskliga andliga upplevelser visar sig kunna ha ett intelligent kommunikativt neurologiskt substrat, som ter sig liknande för olika religioner. Kan vi kalla dem likvärdiga? Kan vi göra den paradoxala kullerbyttan och öppna dörren till ekumenik genom Hägerströms anti-religiösa värdenihilism?: Det centrala är kanske just att vi förstår att vår egen trosuppfattning inte är en absolut sanning.

(För denna artikel har diskussioner med och litteraturtips från professor Bo Peterson, Linköping och framlidne adjunkt Sven Bankeström, Motala, varit värdefulla.)